

De liberale Middeleeuwen

PETER RAEDTS

The liberal Middle Ages

Not only conservative, but also liberal historians constructed continuities between the European Middle Ages and the modern era. While the former stressed the medieval sense of community, fidelity and faith, the latter pointed at the progress made in commerce, freedom and citizenship during these centuries. Some of the most prominent eighteenth- and nineteenth-century historians are discussed here, from Robertson in Scotland to Heine and Luden in Germany. Particular attention is given to French historians interpreting the Revolution as a part of their country's history and to the still common idea that England developed organically from medieval to modern times, both in politics and religion.

In 1836 opende Heinrich Heine in zijn pamflet *Die romantische Schule* de aanval op een hele generatie van Duitse dichters en schilders die genoeg hadden van de Oudheid en de klassieke kunst en daarom ineens waren gaan dwepen met de Middeleeuwen. Zijn woede richtte zich vooral tegen het feit dat hun identificatie met de Middeleeuwen zover ging dat zij zich afwendden van de protestantse kerk, die wat hem betreft gelijk stond met het gezond verstand, en zich massaal bekeerden tot het katholicisme. Daarmee gaven zij de strijd voor de vrijheid op om zich weer gevangen te laten nemen 'in de oude kerker van de geest waaruit hun voorvaders zich met zoveel moed en kracht bevrijd hadden'. Zij waren de naïeve slachtoffers van jezuiten en andere papen die aan de politieke en religieuze vrijheid van Europa weer een einde wilden maken en de alleenheerschappij van de kerk wilden herstellen. Al even bitter over de oude kerk en de Middeleeuwen was de Franse historicus Jules Michelet. Aanvankelijk liet hij zich in de delen van zijn *Histoire de France* die over de Middeleeuwen handelden, positief uit over de kerk, zoals nog aan de orde zal komen. Zijn grootste bewondering gold Jeanne d'Arc die door haar campagne tegen de Engelsen en Bourgondiërs Frankrijk tot een echte natie gemaakt had: 'Bij ons is het vaderland geboren uit het hart van een vrouw'. Maar toen hij in 1855 het deel over de Renaissance in Frankrijk publiceerde, herriep hij in de inleiding alles wat hij eerder over de Middeleeuwen gezegd had. Nu zag hij in die tijd alleen een wereld waarin mensen niet in staat waren om te leven en daarom kozen voor

de dood. De Renaissance begon met 'een onvoorstelbare dood, een niets, zij vertrok vanuit het nulpunt'. Net als Heine hield hij vooral de geestelijkheid verantwoordelijk voor de castratie van de menselijke geest, die hij zo typerend achtte voor de Middeleeuwen. Het zal niet toevallig geweest zijn dat Michelet in 1852 ontslagen was als professor aan het Collège de France wegens zijn antiklerikale uitlatingen. Pas toen beseftte hij hoe machtig priesters in het Frankrijk van Napoleon III weer waren en dat de Middeleeuwen nog steeds niet voorbij waren. Daaruit kwam zijn bittere kritiek voort op de geestelijkheid: 'Getroffen door de tijd, de kritiek en de vooruitgang van het geestesleven, komt zij altijd weer terug door de kracht van opvoeding en gewoonten'.

Beiden waren het erover eens dat bewondering voor de Middeleeuwen en liefde voor de vrijheid niet konden samengaan. Een echte liberaal had niets te zoeken in de Middeleeuwen, een tijd van horigheid en klerikale tirannie. Omgekeerd beriepen degenen die in verzet kwamen tegen de gevolgen van de politieke en economische omwenteling als gevolg van de Franse en Industriële Revolutie zich in hun protesten het vaakste op de Middeleeuwen. Zij schilderden die eeuwen als een tijd van solidariteit en saamhorigheid, een tijd waarin mensen voor elkaar opkwamen, een tijd waarin het welzijn van de gemeenschap prioriteit had boven het welzijn van het individu. In het middeleeuwse leenstelsel was het recht van eigendom niet absoluut, maar omgeven met beperkingen. De solidariteit van de gildebroeders was een inspiratie voor de arbeiders in de industrie. En vrede tussen vorsten en volkeren werd mogelijk door het alles overstijgende gezag van de paus in Rome. Het zou pas weer goed komen met de wereld, als niet de calculerende burger maar de trouwe ridder weer model ging staan voor menselijk gedrag.

Handel en burgerij: continuïteiten tussen Middeleeuwen en Verlichting

Toch klopt het niet dat alleen de critici van de moderne wereld zich wendden in een nostalgisch verlangen naar de Middeleeuwen en dat de rest er niets van wilde weten. Er was ook een ander verhaal mogelijk waarin woorden als vrijheid, vooruitgang, burgerschap en medeverantwoordelijkheid, allemaal begrippen die liberalen dierbaar waren, centraal stonden. Die andere waardering van de Middeleeuwen komt heel duidelijk naar voren in de nieuwe opvatting over het verloop van de geschiedenis, die in de achttiende eeuw met name in Schotland ontwikkeld werd. De humanisten hadden de geschiedenis opgedeeld in drie tijdperken: de klassieke Oudheid, die het hoogtepunt van beschaving vertegenwoordigde, de Middeleeuwen, een tijd van diep verval, en de Renaissance, waarin de Oudheid herontdekt werd en opnieuw als ijkpunt ging gelden van echte beschaving. Maar de ontdekking

van Amerika stelde deze indeling ter discussie. Met name de bewoners van het nieuwe continent, de Indianen, konden in geen enkel bestaand schema worden ingepast. Sommige geleerden meenden dat zij dezelfde waren als het door Herodotus beschreven volk der Scythen, anderen beriepen zich op de *Germania* van Tacitus, maar tenslotte moest iedereen toegeven dat de Indianen buiten alle bestaande categorieën vielen, zij vertegenwoordigden de primitiefste samenlevingsvorm, die van jagers en verzamelaars, die in geen enkele klassieke bron beschreven stond. Dat vroeg om een geheel nieuwe indeling van de geschiedenis.

Zou het zo kunnen zijn dat de Indianen een eerste stadium van beschaving vertegenwoordigden, dat nergens beschreven stond, en dat alle volkeren op aarde zo begonnen waren, zelfs de volkeren van Europa? En was het misschien ook zo dat het enige verschil tussen het hoog beschaafde Europa en de Indianen een ongelijktijdigheid in ontwikkeling was? Als dat zo was, moest het verloop van de geschiedenis niet geconstrueerd worden als een proces van bloei, verval en wedergeboorte, maar als een proces van voortdurende vooruitgang. In dat proces doorliep iedere cultuur drie stadia: het eerste was dat van jagers en verzamelaars, waarin mensen voortdurend op zoek waren naar voedsel en zich dus nergens blijvend konden vestigen. Dat was het stadium dat de Indianen vertegenwoordigden. Het tweede stadium begon toen mensen ontdekten dat zij de voedselproductie konden beheersen en manipuleren door beesten te temmen en te fokken en door voedzame planten te cultiveren op akkers. Zo konden zij zich blijvend vestigen op één plaats. Het laatste en hoogste stadium van beschaving begon met de ontdekking dat mensen niet alles zelf hoefden te produceren maar dat het veel voordeliger was om dingen uit te ruilen en handel te drijven. Alleen in Europa was die commerciële beschaving ten volle tot ontwikkeling gekomen.

In een dergelijke beschrijving van het verloop van de geschiedenis kregen de Middeleeuwen een heel andere plaats dan in de humanistische geschiedbeschouwing. Verval was geen categorie meer; ook tussen 500 en 1500 was er vooruitgang geweest. Het was een conclusie die de meeste verlichte geleerden met tegenzin trokken, omdat zij nog helemaal gevormd waren in een cultuur die de Middeleeuwen verafschuwde. Maar toch gingen zij zich bezighouden met de vraag wat de periode van de Middeleeuwen nu aan de vooruitgang van de beschaving had bijgedragen. In 1769 publiceerde de Schotse historicus William Robertson zijn *History of the reign of Charles the Fifth*, die begon met een lang hoofdstuk over de Middeleeuwen. Ofschoon hij vreselijke dingen zegt over die tijd, laat hij prachtig zien dat juist in de jaren tussen 1100 en 1300 Europa overging van een agrarische naar een commerciële cultuur. Het initiatief daartoe ging uit van de Italiaanse steden, die handel gingen drijven met het Midden-Oosten. Ook vestigden de Italianen het belangrijke contact met de Vlaamse steden. Tenslotte vermeldt Robertson de kooplieden van de Duitse Hanze, die de ontwerpers waren van

‘het eerste systematisch concept van handel in de Middeleeuwen’. Met andere woorden, het was in de Middeleeuwen dat Europa de beslissende stap nam naar het derde en hoogste stadium van menselijke beschaving.

Voltaire staat bekend als een van de grote haters van de katholieke kerk en dat kleurde zijn oordeel over de Middeleeuwen, toen de kerk oppermachtig was, heel sterk. Daar staat tegenover dat ook Voltaire veel positieve ontwikkelingen ziet, zeker in de jaren na 1000. Robertson concentreerde zich op de ontwikkeling van de economie, Voltaire was vooral gefascineerd door de politiek. Voor de Karolingische periode heeft hij niets dan minachting; hij beschrijft de geschiedenis van Karel de Grote en zijn opvolgers als een uit de hand gelopen ruzie tussen barbaarse bendeleiders en machtsbeluste bisschoppen over de vraag wie de baas mocht spelen over zwakzinnige horigen. Maar na 1000 begint er een proces van ordening en centralisatie, vooral in Frankrijk en Engeland, waar Voltaire grote bewondering voor heeft. Hij was een voorstander van een sterke monarchie, zoals blijkt uit zijn bewondering voor Frederik II van Pruisen en Katharina II van Rusland. Alleen een sterke vorst kon garanderen dat mensen overal en altijd recht werd gedaan. Dat was precies wat middeleeuwse vorsten, zoals Philips II Augustus in Frankrijk en Hendrik II in Engeland deden, zij schiepen een krachtig en goed geleid rechtssysteem. Daarbij kregen zij de hulp van de steden, die ook in de elfde en twaalfde eeuw begonnen te bloeien. Stedelingen hadden belang bij recht en vrede om rustig handel te kunnen drijven en het was de koning die dat kon garanderen. De grootste vijanden van dit centralisatieproces waren de adel en de kerk, die zich beide in hun autonomie bedreigd zagen. Maar in alle landen van Europa, behalve Duitsland, slaagden de vorsten erin deze twee groepen aan zich te onderwerpen. Voltaire had bijzondere bewondering voor Engeland, niet alleen omdat daar de centralisatie van het koninklijk bestuur het meest geslaagd was, maar vooral omdat in het dertiende-eeuwse Engeland zich het Parlement ontwikkelde, waardoor het koninklijk gezag onderworpen werd aan de controle van de burgerij. Engeland, waar Voltaire enkele jaren in ballingschap verbleef, achtte hij dan ook het meest beschaafde land van Europa. Zijn eindoordeel somt hij op in een beeld: terwijl in de lucht gieren (priesters) en adelaars (baronnen) elkaar woest verscheurden, groeven op de grond de burgers als vlijtige mieren hun holen om er hun rijkdommen in op te stapelen. Ook voor Voltaire gold dat in de Middeleeuwen, vrijwel onopgemerkt, de grondslagen van het moderne Europa gelegd waren.

Uit het werk van Robertson en Voltaire, en zij staan voor vele anderen, blijkt dat er in de verlichte achttiende eeuw wel degelijk belangstelling was voor het middeleeuwse verleden. Dat moet benadrukt worden, omdat nog steeds veel historici als vanzelfsprekend aannemen dat de verlichte denkers rationalistisch en ahistorisch waren, terwijl romantici gedreven werden door gevoel en geschiedenis. Ook in de achttiende eeuw was er grote inte-

resse in de studie van het verleden en de Middeleeuwen maakten daar deel van uit. Wel was die belangstelling heel anders dan in de Romantiek. Verlichte historici gingen in de Middeleeuwen op zoek naar de bronnen van de moderne, commerciële samenleving, zij wilden continuïteit aantonen, terwijl romantici gefrappeerd raakten door de discontinuïteit en het contrast tussen toen en nu benadrukten en zo de Middeleeuwen gebruikten om de moderne samenleving onder kritiek te stellen. Dat betekent overigens niet dat de verlichte blik op de Middeleeuwen in de negentiende eeuw helemaal verdween. Integendeel, voor veel historici in de tijd van de Romantiek waren de Middeleeuwen niet een tijd waarnaar zij met nostalgisch verlangen terugkeken, maar een inspiratiebron om een nieuwe, vrije en liberale samenleving op te bouwen.

Revolutie, eenheid en vrijheid: continuïteiten tussen Middeleeuwen en Romantiek

Voorals in Frankrijk ontstond juist onder liberale intellectuelen na Waterloo een grote behoefte om het Franse verleden helemaal opnieuw te onderzoeken van het begin af aan. De belangrijkste reden daarvoor was dat zij, ofschoon zij de Revolutie in principe aanvaardden als een belangrijke stap op weg naar de vrijheid, zich doodgeschrokken waren over de manier waarop het allemaal uit de hand gelopen was in de dagen van de Terreur onder Robespierre. De verschrikkingen van die jaren toonden aan dat een complete breuk met het verleden alleen maar kon leiden tot wetteloosheid en bloedvergieten. Juist liberale historici wilden niet gezien worden als aanhangers van zulk destructief radicalisme, maar zij wilden ook niet terug naar de dagen van de oude monarchie. De enige uitweg uit dit dilemma was dat zij probeerden zich de Franse geschiedenis toe te eigenen en te laten zien dat het beste van de Revolutie voortvloeide uit een lange Franse traditie. De weg werd hun gewezen door Germaine de Staël, een van de leidende intellectuelen van Parijs, die in 1817 haar *Considérations sur les principaux événements de la Révolution française* publiceerde, met een interpretatie van de Franse geschiedenis waarin de Revolutie feilloos paste. Haar stelregel daarbij was: 'Het is de vrijheid die oud is en het despotisme dat modern is'. Daarmee werd de Terreur buiten de Franse geschiedenis geplaatst. Daarna liet de Staël zien dat het Franse verleden een lange aaneenschakeling van conflicten was, zoals de verbranding van de Tempeliers onder Filips de Schone in 1307, de Jacquerie (boerenopstand) tijdens de Honderdjarige Oorlog in 1358, en de rivaliserende facties in de koninklijke familie die uitliep op de moord op de hertog van Orléans in 1307 en de hertog van Bourgondië in 1419. De Revolutie paste in een traditie van bloedige conflicten die de Franse geschiedenis van oudsher gekenmerkt hadden.

Bij p. 137 Jacob van Lennep, zittend rechts, in 1867 op het Muiderslot bij een voorstelling naar aanleiding van de onthulling van het standbeeld van Vondel. Tekening door Charles Rochussen, Rijksmuseum RP-T-1960:239.

DUIN-WATERLEIDING.

COMMISSARISSEN en DIRECTEUREN der DUIN-WATER-MAATSCHAPPIJ berigten bij deze, dat zij, uit aanmerking der tijdsomstandigheden, besloten hebben

HET DUINWATER

tijdelijk verkrijgbaar te stellen, dagelijks, te beginnen met MAANDAG 12 DECEMBER e. k., van des morgens acht tot des namiddags vier ure, aan de Fontein buiten de Willenspoort alhier, tegen betaling van
EEN CENT PER EMMER.

Niemand zal meer dan Twee Emmers te gelijk kunnen bekomen.

Amsterdam, 9 December 1853.

Commissarissen en Directeuren der Duinwater-Maatschappij,
ARTHUR R. ADAMS, J. VAN LENNEP,
Commissaris, Voorzitter,

J. G. JÄGER,
Secretaris.

NB. Er wordt geen Geld gewisseld.

Bij p. 137-138 Advertentie voor het afhalen van het eerste duinwater in 1853 in Amsterdam. Ontleend aan: J.A. Groen jr., Een cent per emmer. Het Amsterdamse drinkwater door de eeuwen heen (*Amsterdam: Gemeentewaterleidingen, s.d.*).

Links: bij p. 139-141 Jacob van Lennep in 1848, portret vervaardigd door J.C. van Rossum in opdracht van het hoofdbestuur van de Nederlandse Vrijmetselaars. Van dit portret was alleen de litho die ernaar vervaardigd is in omloop, dit origineel was tot nu toe niet bekend. Cultureel Maçonniek Centrum 'Prins Frederik', inv.nr. 10174.

Bij p. 145 Jacob van Lennep op latere leeftijd. Portret op een carte-de-visite (na 1850). Slot Zuylen, fotocollectie familie Van Tuyll van Serooskerken.

Rechts: bij p. 145 Jacob van Lennep rond de dertig jaar. Geëts en gegraveerd portret door Willem Grebner en Philippus Velijn (1832). Rijksmuseum RP-P-OB-66.466.

Jean-Louis Pons

J. Pons, juriste, avocat.

Bij p. 187 Cornelis Kruseman, Eén van zin (1830). Rijksmuseum SK-A-1070.

Bij p. 189 L. Brüls, Portret van Cornelis Kruseman. Den Haag, Cornelis Kruseman Stichting.

Bij p. 189 Cornelis Kruseman, De drie zusters (1848). Collectie ICN – Instituut Collectie Nederland.

Bijp. 191 Moritz Calisch, Portret van Jeronimo de Vries. Litho door P. Blommers (ca. 1835).
RKD Den Haag.

Port Ste Maria Maggiore te Rome.

225.538.

Aanteekeningen

van
C. KRUSEMAN.

Betrekkelijk deszelfs Kunstreis
en verblijf in

ITALIE.

Verzameld en uitgegeven
door

A. ELINK STERK J.

MET PLATEN.

in 's GRAVENHAGE by
S. DE VISSER.
1826.

Bij p. 191-192 Cornelis Kruseman, Aanteekeningen betreffende deszelfs kunstreis en verblijf in Italië. Verzameld en uitgegeven door A. Elink Sterk jr. ('s Gravenhage 1826).

Bij p. 195 Hendrik Hollander Cz., Portret van David Jacob van Lennep. Collectie Universiteit van Amsterdam.

Bij p. 195 Huis te Manpad, Heemstede, huidige toestand. Foto Wikipedia.

Bij p. 212, 215 en 217 Jacobus Scheltema's Verhandeling over het bewerken van de geschiedenis der Nederlanden was één van de vijf inzendingen waaraan een eervolle vermelding werd toegekend. Nationaal Archief Den Haag.

Links: bij p. 204-205 Een staatsieportret: Charles Howard Hodges, Koning Willem I ten voeten uit (1816). Foto Amsterdam Museum, Bob Goedewaagen.

Ontzigtgräphium!

- eigenhandige - Originële -
- - voor-bragt - -

Lyne doorluchtigste, **W. A. B. S. T. E. N.**
De Koning der Nederlanden!!!

by hoogst. des zelfs. besluit van 23.
December, 1826. - - - Vraagst:

- 1. Een uitgebreid - ontwerp - of Plan -
- Volgend welk. een algemeene - geschiedenis -
- alleen - onderstaand. en bewaard. door -
- wetting - geloofwaardige - Bewijsstukken van
- het begin. ten - vinder. toe. daar - mede. gesterkt.
- Zoude. moeten. geschreven. worden. -

* Apr. Nederlanden 17

Bij p. 207 Het door J.B. Monnié ingestuurde manuscript: het deelnemersveld van de prijsvraag van 1826 was breed. Nationaal Archief Den Haag.

Zij liet zien dat het onzin was dat Frankrijk onder God en de koning een land van rust en orde geweest was. De voortdurende conflicten hadden gefunctioneerd als de motor op de weg naar grotere vrijheid. De Revolutie, althans in de eerste fase, vormde de climax van die lange geschiedenis.

Augustin Thierry was al evenzeer erop gebrand te laten zien dat de Revolutie de bekroning vormde van een lange traditie, maar hij zag die continuïteit in de steden en hun burgerij. Hij was ervan overtuigd dat in de steden van de Provence de traditie van Romeins stedelijk zelfbestuur had overleefd en dat zelfs de Frankische koningen niet in staat geweest waren die steden aan hun heerschappij te onderwerpen. De oude steden van het zuiden bleven 'plaatsen van vriendschap, onafhankelijkheid en vrede'. Toen in de elfde eeuw ook in het noorden van Frankrijk steden ontstonden, namen die de Provençaalse steden als voorbeeld. Zij moesten een harde strijd voeren, maar slaagden erin hun onafhankelijkheid op koning en bisschoppen te bevechten en vrijplaatsen te worden juist zoals de steden in het zuiden altijd geweest waren. Na de Middeleeuwen voerden de Franse koningen een strakke centralisatiepolitiek en onderwierpen ze de steden weer aan hun directe gezag, maar de burgerij bleef de herinnering aan de vrijheid die zij van de Romeinen had geërfd en in de Middeleeuwen bevochten had koesteren, totdat zij een tweede kans kreeg om haar opnieuw te realiseren. Dit was in de nacht van 4 augustus 1789, toen de vertegenwoordigingen van de drie standen aaneengesmeed werden tot één Assemblée nationale, waardoor de burgerij tot de spreekbuis van de natie werd verheven.

In de eerste fase van zijn carrière gebruikte ook Jules Michelet de Middeleeuwen om aan te tonen dat de Revolutie natuurlijk voortvloeide uit de hele Franse geschiedenis. Wat hij vooral wilde laten zien was dat de Fransen een hechte natie geworden waren door de beperkingen van geografie, lokale gebondenheid en ras te overwinnen, dat zij één volk geworden waren door een reeks van historische beslissingen. Frankrijk was, aldus Michelet, het product van de geschiedenis, niet van de natuur, een overwinning van de wil op het noodlot, van geest op materie: 'Frankrijk wilde een sociale wereld worden'. Vooral de kruistochten, die Michelet zag als een Franse onderneming, waren een wezenlijk moment in de strijd om de beperkingen van ras en lokale gebondenheid te overwinnen. Door aan de oproep van paus Urbanus II in 1095 gehoor te geven, werden de Fransen uit hun dorpen waar zij in horige gebondenheid leefden getrokken en ontdekten zij hun gezamenlijke roeping: 'Zij zochten Jeruzalem en ontmoetten de vrijheid'. De belangrijkste consequentie van die nieuw gevonden vrijheid was de opstand in de Noord-Franse steden tegen bisschop en koning, die ook Thierry gezien had als een stap op weg naar de vrijheid. Hiervoor heb ik erop gewezen hoe hard Michelet zich in de jaren na 1850 tegen de kerk keerde, maar in de eerste delen (1833-1848) van zijn *Histoire de France* (1833-1853) laat hij zien dat in de twaalfde eeuw de kerk een enorme bijdrage leverde aan de

vorming van de Franse natie. Omdat de kerk zich opstelde als een universele macht, voor wie alle christenen overal gelijk waren, droeg zij ertoe bij de Fransen weg te trekken uit hun geografische en lokale gebondenheid en hen bewust te maken van hun hogere roeping. Pas toen Innocentius III in de dertiende eeuw de claims van de kerk met grof geweld, vooral tegen de Katharen, begon op te leggen, verloor zij alle invloed en respect. De winnaar was de Franse koning, die de sacrale missie die tot dan toe door de kerk was gedragen overnam. Het was buitengewoon ironisch dat de vroomste van alle Franse koningen, de H. Lodewijk IX, juist door zijn roep van heiligheid, deze historische overdracht mogelijk maakte en zo een einde maakte aan de oude christelijke wereld. Toen zijn kleinzoon, Philips IV de Schone, voor het oog van heel Europa paus Bonifatius VIII vernederde, was het duidelijk dat de moderne tijd begonnen was: 'Rechtsgeleerden waren de priesters en ridders opgevolgd, de wet had de plaats ingenomen van het geloof'. Niettemin had de kerk twee eeuwen lang een positieve bijdrage kunnen leveren aan de vorming van één vrije, Franse natie. Maar vanaf 1300 was het woord aan de Fransen zelf, daar mocht geen kerk meer tussen komen. Toen de kerk dat toch deed na 1848, verwierp Michelet alles wat hij daarvoor over de Middeleeuwen gezegd had.

Heinrich Heine had alle belangstelling voor de Middeleeuwen afgedaan als een rooms complot om de oude, prerevolutionaire orde te herstellen. Daarin had hij, zelfs voor Duitsland, maar zeer gedeeltelijk gelijk. Niet alle Duitsers verlangden nostalgisch terug naar de Middeleeuwen als de tijd van gevoel, mystiek en gemeenschap. Veel Duitsers zagen juist in het voorbeeld van het oude rijk een inspiratie om tot een nieuw, verenigd, vrij en sterk Duitsland te komen. Ooit, onder keizers als Otto I en Hendrik III, was Duitsland het machtigste rijk van Europa geweest. Daarna was het rijk in verdeeldheid weggezakt en de speelbal geworden van alle omringende staten als Frankrijk, Zweden, Polen en Spanje, die voortdurend probeerden ten koste van Duitsland hun macht te vergroten. De Dertigjarige Oorlog (1618-1648), waarin bijna de helft van de bevolking stierf, was het dieptepunt van het Duitse verval. Om nu opnieuw tot een verenigd Duitsland te komen, moesten historici beginnen met te analyseren waarom het in de Middeleeuwen met Duitsland fout gegaan was en wat de Duitsers moesten doen om een nieuw debacle te vermijden.

Een van de eersten die een dergelijke analyse probeerde was Heinrich Luden, hoogleraar in Jena, auteur van een twaalfdelige *Geschichte des Teutschen Volkes* en een vurig supporter van de nationalistische Duitse studentenbeweging. Hij baseerde zich op de inzichten van de filosoof en predikant Johann Gottfried Herder, die had gezegd dat alle volkeren hun unieke eigen cultuur hadden en dat het hun opdracht was die tot de hoogste volmaaktheid te ontwikkelen. Precies op dat punt hadden de Duitse koningen volgens Luden hun eerste grote fout gemaakt. Al in de tiende eeuw beging

Otto I een enorme vergissing door niet Duitsland te versterken maar zich in een buitenlands avontuur te storten, omdat hij de droom had om Karel de Grote te evenaren. Net als Karel wilde hij keizer worden en dat betekende dat hij zich in de Italiaanse politiek moest storten en Rome en de paus aan zijn rijk moest toevoegen. In 962 werd zijn droom werkelijkheid, toen hij door paus Johannes XII tot keizer werd gekroond. Daarmee was volgens Luden het lot van het Duitse volk bezegeld. Van nu af moesten alle Duitse koningen, of zij het wilden of niet, zich om Italië bekommeren. Zij werden vreemdelingen in eigen land, zij kenden hun volk niet meer en hun volk vergat hen, en dat allemaal voor een kroon die van alle volkeren heette te zijn maar die juist daarom van geen enkel volk was, een luchtspiegeling die de koningen afhield van hun eigenlijke werk, de opbouw van een vrije en eensgezinde Duitse natie. Terwijl de Franse en Engelse koningen onvermoeibaar aan de versterking van hun eigen land werkten, verzonken de Duitse koningen in het moeras van de pauselijke politiek en verwaarloosden zij hun eigenlijke verantwoordelijkheid.

Luden beschreef hoe die plichtsverzaking een dieptepunt bereikte met de regering van keizer Frederik I Barbarossa in de twaalfde eeuw. Barbarossa had voor niets anders oog dan Italië en daardoor ontging hem dat er in Duitsland een hele nieuwe politieke en sociale klasse tot ontwikkeling kwam, de stedelijke burgerij, die belang had bij een sterk koninklijk gezag dat hun een rechtstaat zou kunnen bieden waardoor zij ongehinderd door allerlei idiote feodale verplichtingen vrij handel zouden kunnen drijven. Als er op dat moment een koning geweest was die zich met de steden had verbonden en het gevecht was aangegaan met de feodale adel, zoals dat tezelfdertijd in Frankrijk en Engeland wel gebeurde, dan had het Duitse volk toen al zijn vrijheid en eenheid kunnen veroveren. Maar Barbarossa leverde zijn land uit aan de onverantwoordelijke en twistzieke vorsten die alleen hun eigen belangen behartigden en het Duitse volk aan zichzelf overlieten. Ludens boodschap aan de lezers van zijn boek was duidelijk: wat nu in de Duitse landen moest gebeuren was dat de macht van de adel moest worden gebroken, dat de vrijheid van de burgers in de steden moest worden hersteld en dat de vele landsvorsten moesten verdwijnen om plaats te maken voor één nationale koning. Zoals bij veel Duitse hervormers in de vroege negentiende eeuw gingen bij Luden liberalisme, nationalisme en monarchisme hand in hand. Pas na de mislukte revolutie van 1848 kwam er een generatie van Duitsers die bereid was om een deel van die vrijheid op te geven, mits het land werd samengesmeed tot een sterke nationale eenheid. Bismarck begreep dat verlangen en vestigde een nieuwe, verenigde Duitse natie onder leiding van de koning van Pruisen, het Tweede Duitse Keizerrijk.

De moderne Middeleeuwen: continuïteit en verandering in Engeland

Zowel in Frankrijk als in Duitsland moest de liberale verbeelding van de Middeleeuwen, de idee dat in de Middeleeuwen de geschiedenis van de moderne, burgerlijke en vrije samenleving was begonnen, voortdurend strijd voeren tegen de idee dat de Middeleeuwen een contrast vormden met en dus een kritiek inhielden op de moderne tijd. In Engeland is er in de negentiende eeuw nooit enige strijd over de betekenis van de Middeleeuwen voor het moderne Engeland. Iedereen was het erover eens dat wat in de Middeleeuwen begonnen was nu een hoogtepunt had bereikt. Dat was zeker niet altijd zo geweest. In de zeventiende en achttiende eeuw was de interpretatie van het middeleeuwse verleden politiek net zo controversieel als zij in de rest van Europa was in de negentiende eeuw. Maar dat veranderde na de Glorious Revolution van 1688. Daarna was David Hume de enige historicus van de Engelse Middeleeuwen die in zijn *History of England* (1754-1762) volhield dat de Engelse vrijheid een product was van de zeventiende eeuw, van de tijd van Cromwell, en niet berustte op enig middeleeuws precedent. Hume liet zien dat de Angelsaksen geen vrije krijgers waren, maar volstrekt afhankelijk waren van hun heren. Normandisch Engeland was in vele op zichten een despotische staat, en onder de Tudors genoten de Engelsen ongeveer evenveel vrijheid als de Turken onder de sultan. Ook Magna Carta had, aldus Hume, met vrijheid weinig uit te staan, omdat het niet meer was dan een overeenkomst tussen de baronnen en de koning waarin zij ieder hun rechten en plichten afbakenden. Het Parlement was tot in de zeventiende eeuw een instrument van het gezag van de koning en volstrekt geen representatie van het Engelse volk. Daarmee wilde Hume niet het optreden van de Stuartkoningen verdedigen, hij wilde alleen maar aantonen dat iedereen die het Engelse politieke systeem van de achttiende eeuw wilde doorgronden niet verder terug hoefde te gaan dan het midden van de zeventiende eeuw; de Middeleeuwen waren irrelevant, omdat alles sindsdien veranderd was. Humes inzichten vonden nauwelijks instemming, omdat de meeste Engelsen ervan overtuigd bleven dat de Revolutie van 1688 alleen legitiem kon zijn, als zij stond in een lange, sinds de vroege Middeleeuwen ononderbroken traditie. Hume ondermijnde naar hun mening de Engelse staatsstructuur door haar middeleeuws karakter te ontkennen.

Wat een bittere strijd had kunnen worden tussen degenen die meenden dat alles in de geschiedenis op toeval berustte en degenen die een strakke rode draad wilden spannen tussen de Angelsaksen en het achttiende-eeuwse Engeland, werd ontkracht door Edmund Burke, die aantoonde dat een dergelijke keuze tussen continuïteit en verandering helemaal niet nodig was, dat continuïteit met het verleden mogelijk was, ook als alles veranderde. Burke ontvouwde zijn ideeën over de unieke geschiedenis van Engeland het

duidelijkste in zijn *Reflections on the Revolution in France* (1790). Het doel van dat pamflet was om aan te tonen dat een complete breuk met het verleden, zoals nu in Frankrijk, het einde betekende van vrijheid en beschaving, dat een dergelijke ontkenning van het verleden moest leiden tot 'woeste morele losbandigheid en onbeschaamd ongelooft in theorie en praktijk'. Echte vrijheid is slechts mogelijk, als zij getemperd wordt door eerbied voor beproefde tradities. Burke zelf zegt: 'Wanneer wij altijd handelen alsof wij staan in de aanwezigheid van gecanoniseerde voorvaderen, dan wordt de geest der vrijheid, die op zichzelf genomen leidt tot anarchie en excessen, getemperd door een ontzagwekkende ernst'. Burke zegt niet dat wij moeten handelen 'net als' onze voorvaderen, maar alleen 'alsof wij staan in de aanwezigheid van' onze voorvaderen. De Engelse vrijheid is geen erfenis van het verleden, maar de Engelsen moeten hun vrijheid beschouwen als een erfenis van het verleden:

Vanaf Magna Carta tot de Declaration of Rights heeft aan onze staatsinrichting altijd hetzelfde beleid ten grondslag gelegen, om onze vrijheden op te eisen en te handhaven als een onvervreemdbare erfenis, die ons is overgeleverd door onze voorvaderen, en die wij moeten doorgeven aan ons nageslacht.

Continuïteit is in Burkes ogen geen objectieve eigenschap van de geschiedenis, maar het is een manier waarop de huidige generatie met het verleden omgaat, het is de wil van de levenden om het gezag van de doden te eerbiedigen. Daaruit volgt dat continuïteit verandering niet uitsluit; het Engelse staatsbestel is geen dood gewicht, het is een levend organisme.

Burkes interpretatie van het verleden van zijn land bleek van blijvende betekenis. Burke zelf sprak alleen over de Engelse Constitutie als een levend organisme, maar in de loop van de negentiende eeuw werd zijn opvatting over de verhouding van continuïteit en verandering niet alleen toegepast op de geschiedenis van de Constitutie, maar op de hele geschiedenis van de Engelse natie. In de geschiedschrijving is deze visie op het verleden van Engeland bekend komen te staan als de 'Whig interpretation of history'. Die interpretatie komt in het kort hierop neer: in tegenstelling tot de onfortuinlijke volkeren aan de andere kant van het Kanaal is het Englands grote en unieke voorrecht geweest dat het land, sinds de komst van de Angelen en de Saksen, een geschiedenis van ongebroken continuïteit heeft gehad, waarin veranderingen die continuïteit alleen maar bevestigden en versterkten. Het was een geschiedenis van groeiende vrijheid, welvaart en succes, in de middeleeuwse periode gemarkeerd door Magna Carta en het Parlement. De Engelsman hoefde zich voor niets in deze lange geschiedenis te schamen, iedere periode had op unieke wijze bijgedragen tot de permanente vooruitgang van de natie op de weg van vrede en vrijheid. De negentiende-eeuwse historicus Edward Freeman concludeerde tevreden: 'Our ancient history is the possession of the liberal'. Het was een perspectief op het Engelse verleden

dat zijn kracht doet gelden tot op de dag van vandaag, zoals blijkt uit de discussie over het Engelse lidmaatschap van de Europese Unie.

Ik zie twee redenen waarom er in Engeland al twee eeuwen lang zo weinig discussie is over het verleden van het land en waarom de Middeleeuwen daar een dergelijke ereplaats in bekleden. De eerste is politiek en sociaal. In de andere landen van Europa werd het middeleeuwse verleden voorwerp van strijd, omdat Europa gedurende de hele negentiende eeuw het toneel was van een bittere sociale en politieke strijd, waarbij alle partijen elkaar om de oren sloegen met historische argumenten, vaak ontleend aan het middeleeuwse verleden. De strijd om de juiste staatsvorm was in Engeland gestreden in de zeventiende eeuw en in 1689 was er een consensus bereikt over het juiste functioneren van de staat en de juiste verhouding tussen koning en Parlement. Nadien is die staatsregeling voortdurend opnieuw geïnterpreteerd en ontwikkeld op de wijze die Burke een eeuw later zo prachtig beschreven heeft, maar zij is nooit meer voorwerp van controversie geworden. Daar komt nog bij dat de industrialisatie in Engeland begonnen was in de late achttiende eeuw en dat de Engelsen al tegen het midden van de negentiende eeuw, toen men zich in Europa voor het eerst bewust werd van de verschrikkelijke gevolgen van de industrialisatie, begonnen met maatregelen te nemen om het lot van de arbeidende klasse te verbeteren binnen de liberale consensus. Hume had groot gelijk met zijn bewering dat de staatsregeling van 1689 volkomen nieuw bedacht was en geen middeleeuwse precedents had, maar de schijn van continuïteit met de Middeleeuwen werd bewaard, onder meer door de nieuwe koning, Willem III, in 1689 op traditionele wijze te zalven en te kronen. Voor de meeste Engelsen was dat het beste bewijs dat er niets veranderd was in vergelijking met de Middeleeuwen. En zo gebeurde het dat de Middeleeuwen voor alle Engelsen een onmisbaar onderdeel werden van het succesverhaal van het Engelse volk, toen het werd opgeschreven door de historici van de negentiende eeuw.

De tweede reden heeft te maken met de Engelse kerk. In de negentiende eeuw zag iedereen het middeleeuwse verleden als een rooms-katholiek verleden, de tijd waarin de kerk van de paus het lot van Europa leek te bepalen. Iedereen die zich beriep op het middeleeuwse verleden, liep daarom de kans dat hij tegelijk de claims van de kerk van Rome moest erkennen. Op het vasteland van Europa bleek dat een belemmering voor vrijwel alle landen om zich het geheel van de Middeleeuwen toe te eigenen, in de eerste plaats natuurlijk in protestantse landen, maar misschien nog meer in katholieke landen waar de kerk ook in de negentiende eeuw een grote en niet te onderschatten invloed bleef houden en een loyaliteit bleef eisen die in een eeuw van nationalisme de staat behoorde toe te komen. We zagen al in welke bochten Michelet zich moest wringen om de rol van de kerk in Frankrijk te schilderen als ondergeschikt aan het lot van de natie. Het verbazingwekkende in Engeland was dat de staatskerk, ofschoon zij protestants was, erin

slaagde het middeleeuwse katholieke verleden voor zichzelf op te eisen als een onvervreemdbaar deel van haar erfgoed. Dat was het werk van de Oxford Movement, een religieuze herlevingsbeweging die geen enkele parallel had in andere protestantse landen van Europa. De Oxford Movement was onderdeel van een herleving van het orthodoxe protestantisme in de eerste helft van de negentiende eeuw, die ten doel had de kerk te ontrukken aan de groeiende liberale vrijzinnigheid en de bemoeienissen van de staat. De Afscheiding van 1834 in Nederland kan hier als voorbeeld gelden van een beweging die terug wilde keren naar de wortels van de Reformatie. Wat de opwekkingsbeweging in Engeland zo uniek maakte, was dat de roep om een zuiverdere en onafhankelijker christelijke kerk de vorm aannam van een roep om terugkeer naar de tijd van de kerkvaders en de gezagsverhoudingen van de middeleeuwse kerk, toen bisschoppen nog geen staatsambtenaren waren. De oppositie tegen de hervormers was buitengewoon fel, zeker toen enkelen als John Henry Newman zich tot het rooms-katholicisme bekeerden, maar de Oxford Movement slaagde erin het aangezicht van de Engelse kerk volledig te veranderen. In de leer veranderde er niet zoveel, die bleef gebaseerd op negenendertig artikelen, zoals die in 1563 waren vastgesteld. Maar het ritueel en het interieur van de Engelse kerken veranderde compleet. Terwijl Engelse kerken er in 1830 net zo uitzagen als Nederlandse, met de kansel in het midden en daaromheen de banken voor de gelovigen, waren zij in 1900 nauwelijks nog te onderscheiden van middeleeuwse katholieke kerken: zij hadden altaren, heiligenbeelden, kaarsen en de geestelijkheid droeg tijdens de dienst gewaden die ongeveer gelijk waren aan die van katholieke priesters. Tegen het einde van de negentiende eeuw had de Engelse staatskerk zich het middeleeuwse verleden evenzeer toegeëigend als de staat, waarvan zij de kerk was, dat al veel eerder gedaan had. Het hele middeleeuwse verleden, politiek, sociaal, economisch en religieus, was onderdeel geworden van het verhaal van Englands unieke voortgang op de weg van vrijheid, welvaart en geluk.

Besluit: het middeleeuwse deel van liberaal Europa

Burke had volkomen gelijk met zijn bewering dat continuïteit geen eigenschap is van de geschiedenis maar de wil van de levenden om in contact te blijven met de doden. Zo gezien is het Engelse verhaal van het middeleeuwse verleden als begin van het moderne Engeland evenzeer een constructie als de dominerende continentale mythe van de Middeleeuwen als tijd van gemeenschap, wederzijdse verantwoordelijkheid en riddertrouw. In beide constructies verdwijnen grote delen van de middeleeuwse werkelijkheid uit het gezicht. Engelse historici benadrukken zelden het gewelddadige karakter van de middeleeuwse samenleving, Europese mediëvisten, met uitzondering van

de enkele liberalen onder hen, vergeten gewoonlijk te vertellen dat rationalisme, individualisme en zelfs scepsis evenzeer deel waren van de Middeleeuwen als geloof, trouw en gehoorzaamheid. Iedere historicus construeert, maar te weinig historici zijn zich ervan bewust dat middels die constructies wij het heden evenzeer vorm geven als het verleden. Teveel mediëvisten hebben de Middeleeuwen gepresenteerd als het prototype van een communitaristische, homogene samenleving, waardoor zij politieke en sociale hervormers in de kaart gespeeld hebben die individuele vrijheid wilden beperken of zelfs afschaffen, die instinct en emotie verkozen boven het kritisch verstand, en die de banden van bloed en ras verkozen boven die van burgerschap. Het liberale verhaal over de Middeleeuwen, zoals dat vooral vorm heeft gekregen in Engeland, heeft ook mythische trekken, maar het kan wel helpen ons er beter van bewust te worden dat de Middeleeuwen niet zozeer een alternatief voor als wel een deel van de geschiedenis van het moderne Europa zijn.

Bibliografie

Grote delen van dit artikel zijn verspreid te vinden in Peter Raedts, *De ontdekking van de Middeleeuwen. Geschiedenis van een illusie* (Amsterdam 2011). Maar terwijl in het boek meer benadrukt wordt hoe Middeleeuwen en moderne tijd in contrast tot elkaar gezet werden, wil ik hier aantonen dat er ook een meer liberaal verhaal was waarin van de continuïteit tussen Middeleeuwen en moderne tijd werd uitgegaan. Voor de achttiende-eeuwse belangstelling voor de Middeleeuwen zijn fundamenteel Lionel Gossman, *Medievalism and the ideologies of the Enlightenment* (Baltimore 1968) en Alicia Montoya, *Medievalist Enlightenment. From Charles Perrault to Jean-Jacques Rousseau* (Cambridge 2013). Voor de liberale interpretatie van de Franse Middeleeuwen zie Ceri Crossley, *French historians and Romanticism* (Londen 1993), voor Duitsland de verschillende artikelen in Gerd Althoff (red.), *Die Deutschen und ihr Mittelalter* (Darmstadt 1992), vooral Peter Johanek, Gerrit Leerhoff, ‘Des Reiches Herrlichkeit’. Das Mittelalterbild der deutschen Nationalgeschichtsschreibung im 19. Jahrhundert’, in: Constance Carcenac-Lecomte e.a. (red.), *Steinbruch, Deutsche Erinnerungsorte. Annäherung an eine deutsche Gedächtnisgeschichte* (Frankfurt a.M. 2000) 273-292 en Wolfgang Hardtwig, *Nationalismus und Bürgerkultur in Deutschland 1500-1914* (Göttingen 1994). Voor de Engelse interpretatie van de Middeleeuwen zie John Burrow, *A liberal descent. Victorian historians and the English past* (Cambridge 1981) en Piet Blaas, *Continuity and anachronism. Parliamentary and constitutional development in Whig historiography and in the anti-Whig reaction between 1890 and 1930* (Den Haag 1978). Voor andere landen van Europa zie R.J.W. Evans en Guy P. Marchal, *The uses of the Middle Ages in modern European states. History, nationhood and the search for origins* (Basingstoke 2011). Een modern handboek dat voortdurend benadrukt dat de Middeleeuwen het begin vormen van de moderne tijd is Wim Blockmans en Peter Hoppenbrouwers, *Eeuwen des onderscheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (Amsterdam 2002).